

UNELE CONSIDERENTE PRIVIND CONSECINȚELE NEGATIVE ALE PRIVĂRII DE LIBERTATE

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE NEGATIVE CONSEQUENCES OF THE VIEW OF LIBERTY

Oleg RUSU, dr., conf. univ.,
șef al Departamentului știință,
Academia „Ștefan cel Mare” a MAI
E-mail: articol1@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-0879-4154

Rezumat: În articol sunt analizate efectele socio-psihologice ale mediului penitenciar. Astfel, autorul menționează că asupra personalității omului în condițiile izolării sociale influențează diferiți factori psihogeni, care conduc la reacții nevrotice, tentative de suicid, dereglări psihice etc. Afectând întreaga personalitate, punându-și amprenta asupra întregului comportament, lipsa libertății marchează profund viața indivizilor și relațiile lor sociale. În context se punctează că o colaborare mai bună între sistemul penitenciar și celelalte instituții ale statului ar susține, cu siguranță, o reintegrare mai ușoară în sânul societății a persoanelor care au ispășit pedepe privative de libertate.

Cuvinte-cheie: detenție, pedeapsă penală, mediu penitenciar, tratament penitenciar, stare psihică.

Abstract: The article analyzes the socio-psychological effects of the penitentiary environment. Thus, the author mentions that the human personality in the conditions of social isolation is influenced by different psychogenic factors, which lead to neurotic reactions, suicide attempts, mental disorders, etc. Affecting the whole personality, making its mark on the whole behavior, the lack of freedom deeply marks the life of individuals and their social relations. In this context, it is pointed out that a better collaboration between the penitentiary system and the other state institutions would certainly support an easier reintegration into society of persons who have served sentences of deprivation of liberty.

Keywords: detention, criminal punishment, penitentiary environment, penitentiary treatment, mental state.

Introducere

Privarea de libertate prin executarea unei pedepse penale într-un penitenciar reprezintă o situație specială deosebit de complexă. Detenția într-un penitenciar nu presupune izolarea totală a infractorului și nu are ca scop producerea de suferințe fizice și psihice, ci reprezintă o măsură de constrângere și un mijloc de reeducare, în scopul prevenirii săvârșirii de noi infracțiuni. Sistemul pedepsei privative de libertate are ca elemente esențiale regimul de deținere în comun și reeducarea prin muncă a celor ce au încălcat legea. Prin privarea de libertate nu se urmărește dezumanizarea infractorilor, ci recuperarea și reintegrarea lor socială.¹

Au oare închisorile acest efect asupra celor încarcerati? Realitatea ne demonstrează ferm că răspunsul este unul negativ.

Din punct de vedere psihosocial, libertatea constituie pentru om o necesitate fundamentală. Ca posibilitate de a alege între mai multe alternative, libertatea umană reprezintă o trebuință de prim ordin, a cărei satisfacere condiționează formarea și manifestarea echilibrată a personalității. Efectele limitării libertății perturbă evoluția normală a personalității, creează condiții pentru apariția și amplificarea unor tulburări psihice și psihosociale. Afectând întreaga personalitate, punându-și amprenta asupra întregului comportament, privarea de libertate afectează profund viața persoanei și relațiile ei sociale.²

Prin însăși situația sa deținutul reprezintă un univers uman specific, plin de contradicții, frustrări și neîmpliniri. Fiecare vine în penitenciar ca urmare a unei conduite antisociale flagrante, a săvârșirii unor infracțiuni dintre unele deosebit de grave. Mulți sunt neadaptați social, refractari sau incapabili să se

¹ Problematika psihosocială a mediului penitenciar. Disponibil: <http://www.rasfoiesc.com/educatie/psihologie/PROBLEMATICA-PSIHOSOCIALA-A-ME21.php>

² Problematika psihosocială a mediului penitenciar. Disponibil: <http://www.rasfoiesc.com/educatie/psihologie/PROBLEMATICA-PSIHOSOCIALA-A-ME21.php>

integreze în cerințele normale de conviețuire socială, cu o viață subordonată mai ales instinctelor și trebuințelor primare cu o moralitate dubioasă și cu un trecut încărcat care apasă asupra conștiinței lor.¹

Metode și materiale aplicate

În limitele de studiu ale acestui articol, au fost aplicate metodele: analiza, sinteza, comparația și conștientizarea logică. Materialele utilizate le constituie publicațiile savanților din domeniu.

Rezultate și discuții

Impactul detenției asupra individului se resimte în mod dramatic prin limitarea drastică a spațiului de mișcare și a organizării timpului oricărui deținut. Aceasta denotă necesitatea – impusă de regulamentul instituției penitenciare – elaborării unor noi conduite legate de spațiu și de timp radical diferite de cele ale unui individ ce se află în libertate.²

Maniera în care deținuții se adaptează la acest mediu influențează preocupările lor: relațiile sociale, activitățile pe care le valorizează, importanța intimității etc., iar abilitatea de a face față situației devine proeminentă în penitenciar. Paternul comportamental și atitudinile ce emerg pot lua forme extrem de diverse, de la o puternică retragere socială și emoțională la agresivitate și violență extremă.³

Frustrarea se resimte cu o deosebită tărie și pe planul timpului. Aceasta se reflectă printr-o organizare impusă și în general foarte monotona a timpului.

Regimul zilnic sever reglementează timpul liber. Fiind impus în primele perioade ale detenției, el provoacă sentimentul de frustrare continuă și ca rezultat mărește agresivitatea deținutului.⁴

În activitățile specifice tratamentului penitenciar există mai multe obiective pe care educatorul dorește să le atingă într-o anumită perioadă de timp. Pentru a le putea evalua, ulterior, în mod cât mai corect și mai ales în ce măsură acestea îi satisfac cerințele, educatorul trebuie să cunoască cât mai exact fazele procesului educațional într-un mediu total ostil muncii de reeducare și reclasare socială a condamnaților. Aceste faze sunt următoarele:

a) În prima fază a încarcerării apar fenomene de agitație psihică, anxietate, lipsă de apetit față de alimentația oferită, la fel cum apar și atitudini de agresivitate, tendința de a se manifesta certăreț, etc., toate acestea făcând parte din simptomele psihologiei carcerale cotidiene;

b) În faza a doua a impactului închisorii, asupra individului se resimte în mod dramatic limitarea drastică a spațiului de mișcare și a organizării timpului oricărui condamnat. Reducerea perimetrului de mișcare a individului duce la apariția unui comportament individual de apărare a teritoriului propriu, care se manifestă printr-o îndârjire în „apărarea spațiului personal”. Cu alte cuvinte, fenomenele de teritorialitate devin exacerbate și suscită o agresivitate mărită;

c) A treia fază este resimțită ca frustrare, cu deosebită tărie și pe planul timpului. Organizarea impusă și, în general, foarte monotona a timpului, programul zilnic sever reglementat, timpul liber desfășurat pe bază de program provoacă sentimentul de frustrare continuă și, în consecință, mărește agresivitatea condamnatului;

d) În a patra fază se accentuează sentimentul de frustrare prin renunțarea impusă la obiectele de uz personal, a căror lipsă este profund resimțită. De asemenea, condamnatul este obligat, prin forța mediului carceral, să renunțe la cele mai multe din trebuințele pe care și le-a putut oferi în libertate, ceea ce-l va duce la căutarea de „surogate de satisfacții”;

e) În faza a cincea sunt resimțite efectele contactului cu subcultura carcerală. În scurtă vreme condamnatul își formează o nouă viziune a propriei persoane și-și elaborează o „strategie de supraviețuire”.

¹ Mediul penitenciar și influențele sale asupra personalității adolescentului. Disponibil: <http://www.scribub.com/sociologie/MEDIUL-PENITENCIAR-SI-INFLUENT1049112011.php>

² Carp S. Efectele mediului penitenciar asupra minorilor condamnați. În: Materiale ale Conferinței științifico-practice internaționale, 5 octombrie 2007 cu genericul „Probleme interdisciplinare în materia prevenirii și combaterii criminalității juvenile la etapa contemporană”. p. 14

³ Popa E. Partea nevăzută a mediului penitenciar. În: Revista de Practică Penitenciară Nr. 1/2019, p. 16; (pp. 14-18). Disponibil: <https://anp.gov.ro/revista-de-practica-penitenciara/wp-content/uploads/sites/52/2019/01/Partea-nev%20c4%83zut%20c4%83-a-mediului-penitenciar.pdf>

⁴ Mitrofan N., Zdrenghia V., Butoi T., Psihologie judiciară, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., București, 1992. p. 30

În acest context este cunoscut fenomenul de „integrare” la cultura deviantă a condamnaților, proces prin care condamnatul ajunge să adopte și să împărtășească punctul de vedere al încarcerăților.¹

În fața detențiunii penitenciare este pusă sarcina de a deprinde condamnatul să ducă un mod de viață social-util, dar ca mijloc de atingere al ei se alege izolarea de societate, adică de acel mediu, în care el trebuie să se învețe să trăiască. Rămâne neclar – cum poate fi deprinsă persoana să locuiască într-un mediu, de care ea a fost preliminar izolată.²

Eficiența pedepsei cu închisoarea este analizată prin prisma rezultatelor unor studii de sociologie și psihologie, care au la bază trei ipoteze:

a) închisoarea, ca „școală a crimei”, unde deținuții învață, de la colegii de celulă, noi tehnici și modalități de comitere a unei game foarte variate de infracțiuni. Această concepție susține că unii condamnați, cu precădere veteranii, îi „formează” pe cei tineri, aflați la începutul carierei lor infracționale, menținându-le sau chiar sporindu-le interesul față de acest gen de activitate;

b) închisoarea, ca mediu patologic, care produce o serie de efecte negative la nivelul sănătății mentale a indivizilor (probleme cu auto-controlul, apatie, letargie, disperare, furie necontrolată, iluzii centrate pe perspectiva răzbunării), efecte care le pot exacerba conduita infracțională;

c) închisoarea, ca tip de instituție socială, în care aspectele oficiale, dar mai ales cele neoficiale ale organizării sociale a închisorii sunt factori determinanți ai comportamentelor, opiniilor și credințelor pe care le adoptă indivizii în perioada de detenție și care pot persista și după eliberare.³

Astfel, influența mediului penitenciar asupra personalității deținuților nu este una favorabilă, știut fiind faptul că pedeapsa își atinge rareori funcția de ispășire și cea de reeducare, că în loc să ducă la corectarea conduitei și la reabilitarea personalității deținutului mediul penitenciar asigură adesea specializarea infractorilor, prin învățarea unor tehnici evoluat, transmise de infractorii cei mai versați. De asemenea, se știe că resursele adaptive ale infractorilor sunt solicitate la maximum în decursul detenției, fapt care se asociază uneori cu o adevărată implozie psihologică. Înainte de a fi o instituție juridică, penitenciarul este un construct psihologic, ale cărui coordonate principale rămân eșecul, patologicul, stresul și disperarea.⁴

Problemele psihologice cauzate de detenție sunt mult mai puțin vizibile decât cele fizice, de multe ori nici deținuții înșiși nu sunt conștienți de ele. Cercetătorii spun că experiența detenției îi provoacă unui om leziuni similare celor suportate într-o încăierare; și că, la fel ca în ringul de box, adrenalina maschează durerea până la final. De-abia după aceea (în cazul deținuților după eliberare) daunele se fac simțite.⁵

Mediul penitenciar stimulează dezvoltarea unei protecții psihologice în fața unei eventuale violențe sau intimidări, ceea ce este legat de convingerea în faptul că pedeapsa este injustă. După cum menționează autorul Iu. Antonean, acest fapt condiționează influența criminală reciprocă, formează bariere emoționale față de cerințele regimului executării pedepsei și principalele mijloace de corijare.⁶

Conform cercetărilor autorului V. Gromov, 51,5% din numărul total de condamnați indică asupra faptului că mediul penitenciar le stimulează comportamentul infracțional. Totodată, 85% din condamnați consideră că cauza principală a recidivei de infracțiuni, comise de către ei după executarea pedepsei cu închisoare, este faptul că, aflându-se în locurile de detenție, au trecut așa-zise „cursuri de perfecționare a calificării infracționale” fie nu se pot adapta vieții la libertate.⁷ Asupra personalității omului în condițiile

¹ Toma T. D. Modelarea personalității condamnaților în penitenciare. Disponibil: <http://focusinstitut.blogspot.com/2007/04/>

² Cușnir V., Zosim A. Principalele alternative ale detențiunii penitenciare în dreptul penal contemporan (studiu monografic). Chișinău, 2007, p. 34.

³ Florian Gh. Fenomenologie penitenciară. Editura Oscar Print: 2003

⁴ Turlici N., Parteni C. Influența mediului penitenciar asupra personalității deținutului. În: Analele științifice ale universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Psihologie, Tomul XVII 2008, p. 46

⁵ Popa E. Partea nevăzută a mediului penitenciar. În: Revista de Practică Penitenciară Nr. 1/2019, p. 15; (pp. 14-18). Disponibil: <https://anp.gov.ro/revista-de-practica-penitenciara/wp-content/uploads/sites/52/2019/01/Partea-nev%C4%83zut%C4%83-a-mediului-penitenciar.pdf>

⁶ Антонян, Ю.М. Основные мотивы поведения осужденных. În: Человек: преступление и наказание. 2012, № 1. p. 10

⁷ Громов В.Г. Криминогенность мест лишения свободы и ее нейтрализация: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, Наука, 2012, p. 4

izolării sociale influențează diferiți factori psihogeni, care conduc la reacții nevrotice, tentative de suicid, dereglări psihice etc. Detențiunea deseori conduce la schimbări esențiale ale psihicului.¹

S-a stabilit că aflarea mai mult de cinci ani în condițiile severe ale penitenciarului provoacă schimbări ireversibile în psihicul persoanei. La cei care au executat pedepse cu termene mari, mecanismele adaptării sociale se dovedesc a fi într-atât de dereglate, încât fiecare al treilea are nevoie de ajutorul psihoterapeutului sau chiar a psihiatrului.²

Izolarea mediului penitenciar, posibilitățile extrem de limitate de satisfacere a necesităților vitale, reglementarea istovitoare a comportamentului, monotonia umiltoare a ambianței, violența și batjocoririle colegilor de celulă, iar în unele cazuri și a personalului penitenciar, inevitabil formează trăsături negative de caracter. Deformările de personalitate, în multe cazuri, devin ireversibile.

Aflarea în locurile de detenție, condițiile precare de viață năruie ultima nădejde de conciliere a condamnatului cu societatea. Perceperea mediului extern ca fiind unul străin și detestabil trece la nivel subconștient. Se fixează definitiv directiva antisocială.

Noțiunea de rușine, morală, care ar fi trebuit reanimată, dispar definitiv din conștiința condamnatului. Chinul aflării forțate în condiții de gloată aduce la primitivizarea persoanei, la vulgarizarea sa excesivă, scăderea bruscă a autoaprecierii critice, la pierderea respectului de sine și a rămășițelor de identificare socială.

Mediul social al condamnaților este specific și se caracterizează prin faptul că acesta reprezintă un mediu închis, cu posibilități limitate de comunicare și de menținere a relațiilor sociale cu alte grupuri sociale (familie, școală, colective de muncă, prieteni etc.). Plasarea și aflarea în asemenea mediu este forțată și strict reglementată, condamnații neavând posibilitatea de a-și modifica sfera relațiilor.

În atare condiții sporește considerabil influența din partea mediului social asupra condamnatului. Experiența antisocială, lipsa scopurilor pozitive, degradarea morală a persoanei care își execută pedeapsa privativă de libertate contribuie la formarea în penitenciar a unui mediu negativ. Factorii menționați provoacă condamnaților stări psihice care contribuie la cristalizarea unor astfel de caracteristici ale personalității precum frica, suspiciunea, dubiile, excitabilitatea, iritarea, ostilitatea, agresivitatea, instabilitatea emoțională, subaprecierea, sentimentul inferiorității etc., care devalorizează sentimentul propriei identități.³

După cum remarca Șmarov I.V., la mulți condamnați persistă neliniștea, frica, plictiseala, apatia, iritabilitatea, scăderea capacității de muncă.⁴ Autorii Glotocikin A.D. și Pirojkov V.F., analizând stările psihice ale condamnaților la privațiunea de libertate, evidențiau că una din stările psihice dificile ale condamnaților este frustrarea, în care se reunesc tânjirea, depresia, apatia. Frustrarea se manifestă în mod diferit, provocând fie un activism deosebit, agresivitate, fie pasivitate și inerție.⁵ În psihologia socială frustrarea este examinată ca o stare a psihicului, opusă adaptării, care împiedică includerii condamnatului în viața cotidiană de la libertate. Stările psihice negative indicate, înainte de eliberare nu dispar ci doar se intensifică. Anume în ultimele luni și săptămâni înainte de eliberare alarmarea și frământările se intensifică, iar încordarea lăuntrică crește. O astfel de stare este numită de către psihologi ca „efect al evitării obiectului”. Aproximativ 35% din persoanele eliberate din locurile de detenție necesită un ajutor psihologic sau psihiatric special.⁶

Afectând întreaga personalitate, punându-și amprenta asupra întregului comportament, lipsa libertății marchează profund viața indivizilor și relațiile lor sociale. Reacția socială instituționalizată față de infractori, infracțiune și infracționalitate reprezintă un sistem coerent și unitar de măsuri dozate în funcție de: valorile care sunt ocrotite de normele de drept penal; de dinamica fenomenului infracțional în ansamblu și pe genuri de infracțiuni; de etiologia criminalității; de eficacitatea controlului social exercitat de organele

¹ Лебедев В.И. Личность человека в экстремальных условиях. Москва, Наука, 2013. p. 186

² Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы, Проблемы, дискуссии, предложения. Москва: Юридическая литература, 1991.

³ Casian S. Probleme actuale ale criminalității penitenciare. În: Probleme actuale privind infracționalitatea, Anuar științific al Academiei de Poliție „Ștefan cel Mare”, Ediția I, Chișinău, 2000, p. 113

⁴ Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблема социальной адаптации), Изд. Прогресс-Универс, Москва, 1994. p. 11.

⁵ Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Психологические состояния человека, лишённого свободы. Москва, 1968, p.p. 32-33.

⁶ Хохряков Г.Ф. Криминология, учебник, отв. ред. Кудрявцев В.Н. Москва: Юрист, 2000, p.p. 302-303.

specializate ale statului în activitatea de prevenire și combatere a infracțiunilor; de eficacitatea instituțiilor și mijloacelor extra-penale în prevenirea și combaterea infracționalității.¹

Restrângerea acută a libertății individuale, relațiile impersonale, lipsa informării, regimul autoritar, mediul închis și activitățile monotone, toate acestea resimțite de către deținut drept atingeri ale integrității sale ca ființă umană. În multe cazuri, impactul privării de libertate asupra componentelor personalității este dramatic, generând și permanentizând conduite diferite față de cele avute anterior în mediul liber.

Concluzii

Analizând izolarea fizică, psihică și psihosocială, pe de o parte, și privațiunea de libertate prin executarea unei pedepse penale într-un loc de deținere, pe de altă parte, vom constata că între ele există o multitudine de diferențe ce prezintă aspecte specifice și manifestări complexe. Deosebirile sunt de ordin fundamental și vizează atât latura cantitativă, cât și cea calitativă:

a) din punct de vedere cantitativ, fără îndoială, privările de libertate se întind pe perioade mai mari sau mai mici, durata condamnărilor constituind principalul factor stresant, mai ales că studiile efectuate² demonstrează că peste 92% dintre deținuți, chiar și după executarea unei mari părți din pedeapsă, se consideră încă nedreptățiți (prin aceea că pedeapsa a fost prea aspră);

b) din punct de vedere calitativ, privarea de libertate dă naștere unei game complexe de frământări psihice și psihosociale, începând cu criza de detenție manifestată de la închiderea în „carapacea tăcerii” până la comportamente agresive și autoagresive (sinucideri, autoflăgerări).

Cele relatate explică multiplele cazuri de sinucideri, automutilări și îmbolnăviri psihice ce au loc în rândul persoanelor deținute în mediul penitenciar.

În concluzie, închisoarea determină adoptarea unei atitudini ostile față de personalul închisorii, față de lumea „din afară” și concomitent dezvoltarea unei loialități față de ceilalți condamnați, sprijinirea reciprocă ori de câte ori interesele reale sau imaginare ale unora dintre condamnați intră în conflict cu anumite dispoziții ale autorității penitenciare.

Astfel, o colaborare mai bună între sistemul penitenciar și celelalte instituții ale statului ar susține, cu siguranță, o reintegrare mai ușoară în sânul societății a persoanelor care au ispășit pedepse privative de libertate. Dar, cel mai important lucru trebuie să fie schimbarea mentalității potrivit căreia foștii deținuți sunt niște paria ai societății, pentru care barierele de reintegrare socială nu pot fi depășite.

Bibliografie:

1. Carp S. Efectele mediului penitenciar asupra minorilor condamnați. În: Materiale ale Conferinței științifico-practice internaționale, 5 octombrie 2007 cu genericul „Probleme interdisciplinare în materia prevenirii și combaterii criminalității juvenile la etapa contemporană”. p. 10-18;
2. Casian S. Probleme actuale ale criminalității penitenciare. În: Probleme actuale privind infracționalitatea, Anuar științific al Academiei de Poliție „Ștefan cel Mare”, Ediția I, Chișinău, 2000. p. 92-116;
3. Cușnir V., Zosim A. Principalele alternative ale detențiunii penitenciare în dreptul penal contemporan (studiu monografic). Chișinău, 2007. 187 p.
4. Florian Gh. Fenomenologie penitenciară. Editura Oscar Print: 2003. 328 p.
5. Mediul penitenciar și influențele sale asupra personalității adolescentului. Disponibil: <http://www.scribub.com/sociologie/MEDIUL-PENITENCIAR-SI-INFLUENT1049112011.php>
6. Mitrofan N., Zdrengha V., Butoi T. Psihologie judiciară, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., București, 1992. 358 p.;
7. Neagu Mona-Lisa. Consecințele socio-psihologice ale privării de libertate. Disponibil: http://www.academia.edu/10025898/CONSECINTELE_SOCIO-
8. Popa E. Partea nevăzută a mediului penitenciar. În: Revista de Practică Penitenciară Nr. 1/2019, p. 16; (pp. 14-18). Disponibil: [https://anp.gov.ro/revista-de-practica-penitenciara/wp-content/uploads/sites/52/2019/01/Partea-nev% c4% 83zut% c4% 83-a-mediului-penitenciar.pdf](https://anp.gov.ro/revista-de-practica-penitenciara/wp-content/uploads/sites/52/2019/01/Partea-nev%c4%83zut%c4%83-a-mediului-penitenciar.pdf)

¹ Neagu Mona-Lisa. Consecințele socio-psihologice ale privării de libertate. Disponibil: http://www.academia.edu/10025898/CONSECINTELE_SOCIO-

² Mitrofan N., Zdrengha V., Butoi T. Psihologie judiciară, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., București, 1992. p. 307

9. Problematika psihosocială a mediului penitenciar. Disponibil:
<http://www.rasfoiesc.com/educatie/psihologie/PROBLEMATICA-PSIHOSOCIALA-A-ME21.php>
10. Toma T. D. Modelarea personalității condamnaților în penitenciare. Disponibil:
<http://focusinstitut.blogspot.com/2007/04/>
11. Turlici N., Parteni C. Influența mediului penitenciar asupra personalității deținutului. În: Analele științifice ale universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Psihologie, Tomul XVII 2008, p. 45-73
12. Антонян, Ю.М. Основные мотивы поведения осужденных. În: Человек: преступление и наказание. 2012, № 1. p. 9 -19;
13. Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Психологические состояния человека, лишённого свободы. Москва, 1968. 42 p.
14. Громов В.Г. Криминогенность мест лишения свободы и ее нейтрализация: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, Наука, 2012. 51 p.
15. Лебедев В.И. Личность человека в экстремальных условиях. Москва, Наука, 2013. 303 p.
16. Хохряков Г.Ф. Криминология, учебник, отв. ред. Кудрявцев В.Н. Москва: Юристъ, 2000. 511 p.
17. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы, Проблемы, дискуссии, предложения. Москва: Юридическая литература, 1991. 222 p.
18. Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобождённых от наказания (Проблема социальной адаптации), Изд. Прогресс-Универс, Москва, 1994. 136 p.